

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

ગુજરાતમાં બેન્કિંગક્ષેત્રની વૃદ્ધિ અને વલણો: એક અભ્યાસ

ડો. ભાવેશ એન. દેસાઈ
આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર(અર્થશાસ્ત્ર)
વાણિજ્ય ભવન
એમ. કે. ભાવનગર યુનિવર્સિટી
ભાવનગર.

ગુજરાતમાં બેન્કિંગક્ષેત્રની વૃદ્ધિ અને વલણો: એક અભ્યાસ

આધુનિક યુગમાં મૂડીએ કોઇપણ આર્થિકક્ષેત્રના વિકાસનો પ્રાણ છે. જેમ પ્રાણ વગર જીવન શક્ય નથી તેમ મૂડી વિના કોઇપણ આર્થિકક્ષેત્રનો વિકાસ શક્ય નથી. વિશિષ્ટ બેન્કિંગ માળખું વિવિધ આર્થિક ક્ષેત્રોને નાણાકીય પેટ્રોલ પૂરું પાડીને વિકાસ તરફ પ્રયાણ કરવા માટેની શક્તિ પ્રદાન કરે છે. વર્તમાન ઔદ્યોગિક યુગમાં બેન્કોનું સ્થાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ગણવામાં આવે છે. કારણ કે આપણા આર્થિક જીવનમાં જેનું ખૂબ જ મહત્વ રહેલું છે તેવી મૂલ્યવાન સેવાઓ બજાવવાનું કાર્ય તે કરે છે. વિકાસના પ્રથમ તબક્કામાં એક જ બેંક અનેક પ્રકારની કામગીરી કરતી હતી પરંતુ સમયની સાથે સાથે જેમ જેમ આર્થિક પ્રવૃત્તિનું ફલક વિસ્તરવા લાગ્યું તેમ તેમ કોઈ એક બેંક માટે અનેક પ્રકારની કામગીરી કરવાનું અશક્ય બન્યું. પરિણામે સમય જતા બેન્કિંગ પ્રવૃત્તિમાં વિશિષ્ટિકરણ સ્થાન લીધું અને ધીમે ધીમે વૈવિધ્યપૂર્ણ બેન્કિંગ માળખાનો વિકાસ થવા લાગ્યો અને આજે સર્વત્ર જુદી જુદી આર્થિક પ્રવૃત્તિને તેની જરૂરીયાત અનુસાર નાણાકીય સવલતો પૂરી પાડવા માટે અનેકવિધ વિશિષ્ટ બેંકો અસ્તિત્વમાં આવી છે, ટૂંકમાં આધુનિક યુગમાં બેન્કોના કાર્યફલકનો એટલો મોટો વિસ્તાર થયો છે કે જેથી વિશ્વના વિકસિત અને વિકાસમાન દેશોમાં કોઈ એવું આર્થિક ક્ષેત્ર નથી જોવા મળતું કે જેને માટે વિશિષ્ટ પ્રકારની અલગ અલગ બેન્કિંગ સુવિધા ઉપલબ્ધ ન હોય. આ સંશોધન પેપરમાં ગુજરાતમાં આયોજનકાળ અને ત્યાર બાદ થયેલા આર્થિક સુધારાઓ પછી બેન્કિંગક્ષેત્રે થયેલી વૃદ્ધિ અને વલણો તપાસવામાં આવ્યા છે.

આ વિષયના સંદર્ભમાં જુદા જુદા કેટલાક અભ્યાસો થયા છે. જેમાં ગજેન્દ્ર કૌશિક અને પ્રીતિ (૨૦૧૯)એ બેન્કિંગ અને વીમા ક્ષેત્રના વર્તમાન વલણો અને પડકારો પર કરેલા અભ્યાસમાં એવું જોવા મળ્યું છે કે જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો સેવાઓ આપવામાં, નફાની સ્થિતિ અને બિન ઉત્પાદકીય સંપત્તિના સંદર્ભમાં અન્ય બેંકોની સરખામણીએ ઘણી પાછળ છે. આ અભ્યાસમાં એ પણ જોવા મળ્યું છે કે જાહેર અને ખાનગી બંને બેન્કિંગક્ષેત્ર એડવાન્સ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે જેથી ઝડપી સેવા અને ખર્ચમાં બચત થઈ રહી છે. સ્નેહલ હેરવાદકર (૨૦૨૦-૨૧) દ્વારા ટ્રેન્ડસ એન્ડ પ્રોગ્રેસ ઓફ બેન્કિંગ ઇન ઇન્ડિયા પર તૈયાર કરવામાં આવેલ અહેવાલ દર્શાવે છે કે વર્ષ ૨૦૧૯ પછી બેન્કોની શાખ વૃદ્ધિનું પ્રમાણ ઘટી રહ્યું છે. આ અભ્યાસમાં બેન્ચમાર્ક પ્રાઈમ લેન્ડીંગ દરને સ્વતંત્ર ચલ અને શાખને પરતંત્ર દર તરીકે લેવામાં આવ્યો છે, જેમાં એવું જોવા મળ્યું છે કે મંદ શાખવૃદ્ધિ કાતર અસરને પ્રતિબિંબિત કરે છે. ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ અને મૂડીરોકાણ શાખની માંગને અવરોધે છે. આ અહેવાલમાં એવું પણ જોવા મળ્યું છે કે ૨૦૨૦ની તુલનાએ ૨૦૨૧માં જાહેરક્ષેત્રની બેન્કોના એટીએમની સંખ્યા ઘટી છે અને અન્ય બેન્કોના એટીએમની સંખ્યામાં વધારો થયો છે. ઉપરોક્ત અભ્યાસો મોટાભાગે સમગ્ર ભારતમાં બેન્કિંગક્ષેત્રનો વિકાસ, વૃદ્ધિ અને નફાકારકતા પર થયેલા છે. પરંતુ આયોજનકાળ અને આર્થિક સુધારા બાદ ગુજરાત રાજ્યમાં બેન્કિંગના જુદા જુદા નિર્દેશકો જેવા કે શાખાઓનું પ્રમાણ, શાખનું પ્રમાણ અને થાપણનું પ્રમાણ, બેન્કિંગની આધુનિક સેવાઓ વગેરેના વલણો અને વૃદ્ધિમાં કેવું પરિવર્તન આવ્યું છે તે બાબત જોવા મળતી નથી. આથી આ પેપરમાં આ નિર્દેશકોના સંદર્ભમાં કેટલાક હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખી અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

આ સંશોધન પેપરમાં આયોજનકાળ અને નવા આર્થિક સુધારા બાદ જુદી જુદી પ્રકારની બેન્કોની શાખાઓના પ્રમાણમાં આવેલા બદલાવનો વલણો તપાસવામાં આવ્યા છે. ગુજરાત રાજ્યમાં આર્થિક સુધારા બાદ અલગ અલગ પ્રકારની બેન્કોમાં થાપણ અને શાખામાં થયેલી વૃદ્ધિને તપાસવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત વિવિધ બેંકો દ્વારા આપવામાં આવતી એ.ટી.એમ. સેવામાં આવેલું પરિવર્તનનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

બેન્કિંગક્ષેત્રની વૃદ્ધિ અને વલણો પરનો આ અભ્યાસ મુખ્યત્વે ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે. બેન્કિંગક્ષેત્રના વિવિધ નિર્દેશકો જેવા કે શાખાઓનું પ્રમાણ, શાખાનું પ્રમાણ, થાપણોનું પ્રમાણ, વિવિધ સેવાઓ વગેરેની માહિતી CMIEની વેબસાઈટ પરથી લેવામાં આવી છે. આ માહિતીને જુદા જુદા કોષ્ટકો અને આલેખના સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત આ નિર્દેશકોના વિશ્લેષણ માટે જુદી જુદી આંકડાશાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ જેવી કે સરાસરી, પ્રસારમાન, સહસબંધ વગેરે માપોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

આ સંશોધનપત્ર મુખ્ય ત્રણ વિભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ વિભાગમાં પૂર્વભૂમિકા, સાહિત્ય સમીક્ષા, હેતુઓ, અભ્યાસ પદ્ધતિ વગેરે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. દ્વિતીય વિભાગમાં બેન્કીંગના મેળવેલા જુદા જુદા નિર્દેશકો જેવા કે શાખાઓનું પ્રમાણ, થાપણ અને શાખાનું પ્રમાણ, એટીએમ સેવા વગેરેનું વિશ્લેષણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. છેલ્લા વિભાગમાં વિશ્લેષણ પર આધારિત તારણો અને સૂચન રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં ૧૯૯૧માં જાહેરક્ષેત્રની બેન્કિંગ શાખાઓનું પ્રમાણ કુલ શાખાઓમાં ૮૬.૬૩ ટકા જેટલું હતું જે ૨૦૧૬-૧૭મા ઘટીને ૭૧.૪૮ ટકા થયું હતું. જ્યારે આ જ સમયગાળામાં ખાનગીક્ષેત્રની બેન્કોની શાખાઓનું પ્રમાણ જે ૦.૮૧ ટકા હતું તે વધીને ૧૯.૫૧ ટકા જેટલું થયું હતું. આ સાથે પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેન્કોની શાખાઓનું પ્રમાણ પણ ઘટ્યું હતું અને વિદેશી બેન્કોની શાખાઓના પ્રમાણમાં કોઈ ફેરફાર થયો નથી. જાહેરક્ષેત્રની બેંક શાખાઓના પ્રમાણમાં ઘટાડો થવાનું કારણ એ છે કે કેટલીક બેન્કોનું જોડાણ થવાથી તેનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે. ૧૯૯૧ પછી ગ્રામીણ વિસ્તારમાં બેન્કિંગ શાખાઓનું પ્રમાણ સતત ઘટી રહ્યું છે. જ્યારે ૭૦ના દસકામાં બેન્કોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું ત્યારે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં બેન્કિંગ શાખાઓનું વિસ્તરણ કરવું તેવો ગોલ રાખવામાં આવ્યો હતો. આ ધ્યેય પ્રમાણે બેન્કિંગ શાખાઓના પ્રમાણમાં વધારો પણ થયો હતો. પરંતુ ૧૯૯૧ પછી ખાનગી બેન્કોની વ્યાપ વધવાથી અને ગ્રામીણક્ષેત્રે બેન્કિંગ શાખાઓ કા તો ખોટમાં અથવા તો ખાસ આવક ઉભી ન કરી શકવાને કારણે જાહેરક્ષેત્રની બેન્કોને ગ્રામીણક્ષેત્રે બેન્કોની શાખાઓ ખોલવામાં ખાસ રસ દાખવ્યો ન હોવાથી ગ્રામીણક્ષેત્રે શાખાઓના પ્રમાણમાં ઘટાડો થયેલો માલુમ પડે છે. આ ઉપરાંત કેટલાક ગ્રામીણ વિસ્તાર અર્થ શહેરી વિસ્તારમાં તબદીલ થવાથી પણ આ ક્ષેત્રમાં શાખાઓના પ્રમાણમાં વધારો થયેલો માલુમ પડે છે. જ્યારે મેટ્રોપોલીટન સિટીમાં બેન્કિંગ શાખાઓના પ્રમાણમાં ઘણો વધારો થયેલો જોવા મળે છે. આ સીટી વસ્તીની અને ઉદ્યોગ વ્યવસાયની દ્રષ્ટિએ વધુ વિસ્તર્યા હોવાથી બેન્કિંગ શાખાઓના પ્રમાણમાં ખાસો વધારો થયેલો જોવા મળે છે. અર્થ શહેરી વિસ્તારમાં બેન્કિંગ શાખાઓના પ્રમાણમાં છેલ્લા ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં નજીવો વધારો થયેલો છે. જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં આ સમયગાળા દરમિયાન ખાસ કોઈ ફેરફાર થયો નથી. આમ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં જે શાખાઓનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે તે મેટ્રોપોલીટન શહેરોમાં વધતું જાય છે. બેંક થાપણોનું પ્રમાણ ૧૯૯૧ની તુલનાએ ૨૦૨૧મા માત્ર મેટ્રોપોલીટન શહેરોમાં વધ્યું છે. જ્યારે ગ્રામીણ, અર્થ શહેરી અને શહેરી વિસ્તારમાં ઘટ્યું છે. ગુજરાતમાં ભારતની સરખામણીમાં આ સમયગાળા દરમિયાન કુલ થાપણનો હિસ્સો ઘટ્યો છે જેમાં ચાલુ અને બચત થાપણના હિસ્સામાં થોડો વધારો અને મુદતી થાપણમાં ઘટાડો થયેલો માલુમ પડે છે. ગુજરાતમાં જાહેરક્ષેત્રની બેન્કોએ પ્રથમ બે દસકા દરમિયાન શાખા મર્યાદા કરતા ઓછી અને છેલ્લા દસકામાં વધુ ધિરાણ કરેલું માલુમ પડે છે. નવા આર્થિક સુધારા પછી પણ જાહેરક્ષેત્રની બેન્કોએ જ વધારે ધિરાણ કરેલ છે. ૨૦૦૦-૦૧ પછી સૌથી વધુ ધિરાણ મેટ્રોપોલીટન શહેરોમાં જ થયેલ છે. સમગ્ર ભારતની સરખામણીએ ગુજરાત રાજ્યમાં છેલ્લા દસ વર્ષમાં એટીએમના પ્રમાણમાં નજીવો વધારો થયો છે.

ઉપરોક્ત તારણોના આધારે ખ્યાલ આવે છે કે બેન્કોના રાષ્ટ્રીયકરણના ધ્યેય તરીકે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં શાખાઓ વધવાને બદલે ઘટી છે. આથી આસપાસના ૬ થી ૭ ગામનું જૂથ બનાવી ત્યાં કોઈ એક બેન્કની શાખા ખૂલે અને તે શાખા આ દરેક ગામમાં પોતાની સેવા આપે તેવું કરવું જોઈએ. વ્યાજના દર ઘટવાથી થાપણનું પ્રમાણ ઘટી રહ્યું છે. ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તાર કે જ્યાં હજી સોનામાં રોકાણ સિવાય બીજા ક્ષેત્ર પર લોકો ખાસ ભરોસો મુકતા નથી તેવા વિસ્તારમાં બચત એક્ષ્ચેન્જ્યુટીવની નિમણુક કરી ગ્રામીણ બચતને વેગ આપવો જોઈએ. ગ્રામીણ વિસ્તાર અને અર્થ શહેરી વિસ્તારમાં ધિરાણ માટેની સ્પેશલ યોજનાઓ બનાવી આ વિસ્તારમાં રોકાણને વેદ મળે તેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સંદર્ભસૂચી:

Dr. Snehal Hedvrkar, (2020-21). Reports on Trends and Progress of Banking in India, Reserve Bank of India.

જોશી, આર. સી. અને અન્ય (૨૦૧૭-૧૮).ભારતીય બેન્કિંગ અને ચલણ વ્યવસ્થા.ન્યુ પોપ્યુલાર પ્રકાશન,સુરત.

Gajender Kaushik, priti (2019) banking and Insurance sector in India: recent trends and challenges and feasible growth measures.

https://www.researchgate.net/publication/357554581_Banking_and_Insurance_sector_in_India_Recent_Trends_Challenges_and_Feasible_Growth_Measures

પરમાર, બી.ડી. અને અન્ય (૨૦૧૩).બેન્કિંગ અને નાણા બજાર-૨.સી. જ્ઞાનાદાસની કંપની, અમદાવાદ.

